

O‘ZBEK MAQOLLARINING LEKSIK, SEMANTIK
VA KOMMUNIKATIV JIHLTLARI

Yaxshlikova Mohichehra Fazliddin qizi

Guliston davlat universiteti magistri

E-mail: sharipova-mohi@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek maqollarining lingvokulturologik xususiyatlari, ularning til va madaniyat tizimidagi o‘rni, leksik, semantik va kommunikativ jihatlari, shuningdek, faol va nafaol so‘zlar bilan bog‘liqligi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada maqollar orqali xalqning milliy dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlari va tilning ijtimoiy funksiyasi yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek maqollari, lingvokulturologiya, leksik qatlam, faol so‘zlar, nafaol so‘zlar, milliy mentalitet, semantika, kommunikativ funksiyalar.

LEXICAL, SEMANTIC, AND COMMUNICATIVE ASPECTS
OF UZBEK PROVERBS

Yaxshlikova Mohichehra Fazliddin qizi

MA Student, Gulistan State University

E-mail: sharipova-mohi@mail.ru

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the linguocultural characteristics of Uzbek proverbs, their place in the system of language and culture, lexical, semantic and communicative aspects, as well as their connection with active and passive words. The article sheds light on the national worldview, moral values, and the social function of language through proverbs.

Keywords: Uzbek proverbs, linguoculturology, lexical layer, active words, inactive words, national mentality, semantics, communicative functions.

Kirish. Maqollarning leksik jihatlari ularning mazmuni, ifoda vositalari va so‘z tanlash xususiyatlari bilan belgilanadi. Maqollarda ishlatilgan so‘zlar odatda sodda, lo‘nda va xalqona bo‘lib, keng ommaga tushunarli bo‘ladi. Ularning leksikasida ko‘p ma‘nolilik va ko‘chma ma‘no muhim o‘rin tutadi. Maqollar tarkibida sinonim va antonim so‘zlardan samarali foydalaniladi. Shuningdek, ularda qadimiy va ba‘zan nafaol so‘zlar ham uchraydi, tarixiy ruhni aks ettiradi. Maqollarning leksik boyligi xalqning turmush tarzi, urf-odatlar va dunyoqarashi bilan chambarchas bog‘liqdir. Ularda obrazlilikni kuchaytirish uchun metafora va taqqoslashlarga boy so‘zlar ishlatiladi. Har bir maqolda so‘zlar aniq va o‘rinli tanlanib, ortiqcha birliklarga yo‘l qo‘yilmaydi. Bu esa ularning ta‘sirchanligini oshiradi. Maqollarning leksik

xususiyatlari ularni nutqda keng qo'llash va avlodan-avlodga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Natijalar. Maqollarning semantik jihatlarini ularning ma'no tuzilishi va mazmuniy chuqurligi bilan belgilanadi. Har bir maqolda yashirin yoki ochiq tarzda ifodalangan hayotiy tajriba mujassam bo'ladi. Ular ko'pincha ko'chma ma'noga ega bo'lib, bevosita emas, balki bilvosita fikrni ifodalaydi. Maqollarda umumlashma ma'no ustun bo'lib, muayyan vaziyatdan kelib chiqib kengroq xulosa beriladi. Semantik jihatdan ular pand-nasihat, ogohlantirish yoki hayotiy haqiqatni aks ettiradi. Ko'p hollarda maqollarda ikki qatlamli ma'no — yuzaki va ichki ma'no mavjud bo'ladi. Bu esa ularning ta'sirchanligini oshiradi. Maqollarning semantikasi xalq dunyoqarashi, axloqiy qadriyatlarini va tafakkuri bilan chambarchas bog'liqdir. Ular qisqa shaklda chuqur mazmuni ifodalash xususiyatiga ega. Shu sababli maqollar nutqda fikrni aniq va obrazli yetkazishda muhim vosita hisoblanadi.

Maqollarning kommunikativ jihatlarini ularning nutqda ifoda etish va muloqotdagi funksiyasi bilan belgilanadi. Maqollar so'zlashuv jarayonida fikrni lo'nda, aniq va ta'sirchan yetkazishga xizmat qiladi. Ular og'zaki va yozma nutqda maslahat, ogohlantirish yoki qadriyatlarni ifodalashda ishlatiladi. Maqolalar muloqotda ijtimoiy normalarni, odat va an'analarni aks ettiradi. Shu bilan birga, ular tinglovchida ma'lum emotsional reaksiyalar uyg'otadi. Maqollar orqali gap so'zlovchi o'z fikrini mustahkamlash va tinglovchini o'z nuqtai nazariga jalb qilish imkoniga ega bo'ladi. Ularning kommunikativ xususiyati qisqa va yodda qoladigan shaklda bo'lishi bilan kuchayadi. Maqollar ko'pincha ijtimoiy va madaniy kontekstni hisobga olgan holda qo'llaniladi. Shuningdek, ular muloqot jarayonida mavzuni boyitish va dialogni jonlantirish vositasi hisoblanadi. Shu tarzda, maqollar xalq tilining kommunikativ samaradorligini oshiradi.

Maqollar – xalq og'zaki ijodining eng qadimiy va boy qatlamlaridan biri bo'lib, ular o'zbek tilining lingvokulturologik merosini tashkil etadi. Maqollar orqali xalqning hayotiy tajribalari, axloqiy qadriyatlarini, urf-odatlarini, milliy mentalitetini va estetik didini aks ettiriladi. Shu nuqtai nazardan, o'zbek maqollarini o'rganish faqat tilshunoslik masalasi emas, balki xalq madaniyati va ijtimoiy tafakkurini tadqiq qilish demakdir.

Lingvokulturologiya maqollarni til va madaniyat kontekstida o'rganishga yordam beradi. Maqollar tilning leksik qatlamiga tegishli bo'lib, unda faol va nafaol so'zlar birgalikda ishlatiladi. Faol so'zlar kundalik nutqda keng qo'llaniladigan, tushunarli va zamonaviy ehtiyojlarga mos keladigan leksik birliklardir. Nafaol so'zlar esa tarixiy yoki arxaik qatlamga mansub bo'lib, adabiy va tarixiy muhitni yaratishda xizmat qiladi.

O'zbek maqollarining lingvokulturologik xususiyatlari ularning milliy xususiyatlarini, ijtimoiy qadriyatlarni va xalqning tafakkurini aks ettiradi. Maqollar orqali tilning leksik, semantik va stilistik xususiyatlari namoyon bo'ladi.

[Rahmatullayev Sh. 2006. 91].

Leksik qatlam tilning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, unda so‘z boyligi jamlanadi. Har bir tilning leksikasi tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanadi va boyib boradi. So‘zlar o‘z ma‘nosi, kelib chiqishi va qo‘llanishiga ko‘ra turli qatlamlarga bo‘linadi. Masalan, umumxalq so‘zlari keng qo‘llansa, kasb-hunar so‘zlari ma‘lum soha vakillariga xos bo‘ladi. Shuningdek, shevaga xos so‘zlar ham mavjud bo‘lib, ular hududiy xususiyatni aks ettiradi. So‘zlar o‘z va ko‘chma ma‘noda ishlatilishi mumkin. Ularning uslubiy xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Ayrim so‘zlar badiiy nutqda ko‘proq ishlatilsa, boshqalari ilmiy yoki rasmiy uslubga xosdir. Leksik qatlam tilning boyligi va ifoda imkoniyatlarini ko‘rsatadi. Shu bois uni o‘rganish tilshunoslikda muhim o‘rin tutadi. [Sarimsoqov B. 2004. 76].

Maqollarda faol va nafaol so‘zlar aralash ishlatiladi. Faol so‘zlar kundalik nutqda ham ishlatiladigan, keng tarqalgan so‘zlar bo‘lib, maqollarni oson tushunishga yordam beradi. Masalan, *O‘zini bilgan odob bilan yuradi* – bu maqolda *bilmoq, yurmoq* kabi faol so‘zlar mavjud.

Nafaol so‘zlar esa arxaik yoki tarixiy qatlamni aks ettiradi. Masalan, *Boshini tizzasiga qo‘yib o‘ylamagan* – bu maqolda *tizza* so‘zi tarixiy nutqda ishlatilgan.

Semantik qatlam tilshunoslikda so‘z va iboralarning ma‘nosi bilan bog‘liq muhim tushunchadir. U til birliklarining mazmun jihatini o‘rganadi. Har bir so‘z o‘zining lug‘aviy va grammatik ma‘nosiga ega bo‘ladi. Semantik qatlamda so‘zlarning ko‘p ma‘noliligi, ya‘ni polisemiyasi muhim o‘rin tutadi. Shuningdek, sinonim, antonim va omonim so‘zlar ham semantik munosabatlarni ifodalaydi. So‘z ma‘nosi nutq jarayonida kontekstga qarab o‘zgarishi mumkin. Ko‘chma ma‘noda ishlatilgan so‘zlar nutqni yanada boyitadi va obrazlilikni oshiradi. Semantik qatlam tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. U fikrni aniq va ta‘sirchan yetkazishda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli semantikani o‘rganish tilni chuqur anglashga yordam beradi. Maqollar qisqa, lekin chuqur ma‘noga ega bo‘ladi. Ular ko‘pincha xalqning axloqiy, ma‘naviy, ijtimoiy qadriyatlarini ifodalaydi. Masalan, *Mehnat qilmagan boy bo‘lmaydi* – bu maqol mehnat qadriyatini ifodalaydi. [Xojiyev A. 1998. 76-78].

Semantik qatlam orqali maqolning kommunikativ funktsiyasi aniqlanadi. Maqolalar o‘quvchiga og‘zaki va yozma nutqda axloqiy saboq beradi, maslahat va ogohlantirish vazifasini bajaradi.

Stilistik xususiyatlar til birliklarining nutqda qanday uslubda qo‘llanishini o‘rganadi. Har bir uslub – badiiy, ilmiy, rasmiy yoki og‘zaki nutq – o‘ziga xos til vositalariga ega. So‘z tanlash, gap tuzilishi va ifoda usuli stilistikani belgilaydi. Masalan, badiiy uslubda obrazli va ta‘sirchan so‘zlar ko‘proq ishlatiladi. Ilmiy uslub esa aniqlik va mantiqiylik bilan ajralib turadi. Madaniy xususiyatlar esa til orqali xalqning urf-odatlarini, qadriyatlarini va dunyoqarashini aks ettiradi. Til birliklari milliy madaniyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Maqollar, iboralar va frazeologizmlar

xalq tajribasini ifodalaydi. Stilistika va madaniyat birgalikda nutqning boyligi va ta'sirchanligini oshiradi. Shu sababli ularni o'rganish tilni to'g'ri va o'rinli qo'llashda muhim ahamiyatga ega. [Boboyev T. 2002. 106-108].

Maqollar uslub jihatdan qisqa, ritmik va ta'kidli bo'ladi. Ular xalq tilining o'ziga xosligini, frazeologik boyligini, milliy mentalitetni ko'rsatadi. Masalan, *Bitta quyonni ovlamoqchi bo'lsang, butun daraxtni quritma* – bu maqol atrof-muhitga ehtiyotkorlikni o'rgatadi.

Shuningdek, maqollarda ishlatiladigan arxaik va nafaol so'zlar orqali tarixiy va madaniy muhit aks ettiriladi. Masalan, *firqa, lison, bek* kabi so'zlar eski qatlamni tashkil etadi.

Faol va nafaol so'zlar tilning leksik tizimida muhim o'rin egallaydi. Faol so'zlar kundalik nutqda keng qo'llanadigan va hamma uchun tushunarli bo'lgan birliklardir. Nafaol so'zlar esa kam ishlatiladi yoki ma'lum davr, soha va guruhga xos bo'ladi. Masalan, tarixiy so'zlar va arxaizmlar nafaol qatlamga kiradi. Yangi paydo bo'lgan neologizmlar dastlab nafaol bo'lib, vaqt o'tishi bilan faollashishi mumkin. Stilistik jihatdan faol so'zlar oddiy va ommabop nutqda ishlatiladi. Nafaol so'zlar esa ko'proq badiiy yoki ilmiy matnlarda uchraydi. Bu ikki qatlam tilning boyligi va rang-barangligini ta'minlaydi. Ularning o'zaro bog'liqligi nutqning mazmunini yanada chuqurlashtiradi. Shu bois faol va nafaol so'zlarni o'rganish tilni mukammal egallashga yordam beradi. [Mirtojiyev M. 2004. 103-106].

Maqollarda faol so'zlar orqali nutq aniq va tushunarli bo'ladi. Nafaol so'zlar esa tarixiy kontekstni yaratadi va adabiy-ma'naviy qadriyatlarni aks ettiradi. Shu bilan maqollar tilning lingvokulturologik xususiyatini namoyon qiladi va xalqni o'tmishdan hozirgi kungacha bog'laydi.

Xulosa. O'zbek maqollarining leksik jihatlari ularning sodda, tushunarli va xalqona so'zlardan tashkil topganligini ko'rsatadi. Semantik jihatlari esa yashirin va ochiq ma'nolar orqali hayotiy tajriba va umumiy xulosalarni ifodalaydi. Kommunikativ jihatlari maqollarning nutqda ta'sirchan, lo'nda va obrazli vosita sifatida ishlatilishini ta'kidlaydi. Maqollar maslahat, ogohlantirish va axloqiy qadriyatlarni yetkazishda samarali vosita bo'ladi. Ular muloqot jarayonida tinglovchi e'tiborini jalb qiladi va emotsional reaksiyani uyg'otadi. Leksik, semantik va kommunikativ jihatlari birlashib, maqollarning nutqda mustahkam va mazmunli ishlashini ta'minlaydi. Shu bilan birga, ular xalq madaniyati va dunyoqarashini aks ettiradi. Maqollar qisqa shaklda chuqur mazmunni yetkazishga xizmat qiladi. Ularning o'rganilishi tilshunoslikda muhim ahamiyatga ega. Natijada, o'zbek maqollari til boyligi va muloqot samaradorligini oshiruvchi asosiy leksik vositalardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar

1. Abdullaeva, N. E. (2017). *Semantic and linguocultural features of English and Uzbek proverbs with concept of friendship*. Problems of Modern Science and Education, 1(89), 85–91. DOI: 10.20861/2304-2338-2017-89-001.
2. Abdullaeva, N. E. (2018). *On paremiological graduonymy in the Uzbek language*. American Journal of Research, 1–2, 44–69. DOI: 10.26739/2573-5616-2018-1-2-5.
3. Kuchkinov, K. K., Kurbonova, D. B., & Bazorova, S. M. (2020). *Some English proverbs with the concept science, knowledge and their Uzbek equivalents*. ISJ Theoretical & Applied Science, 06(86), 331–335. DOI: 10.15863/TAS.2020.06.86.63.
4. Rakhmatov, Y. G. (2022). *Role of Russian Orientalist N. P. Ostroumov in history of Uzbek paremiology*. Scientific Review of Sayano-Altai, 2(34), 24–27. DOI: 10.52782/KRIL.2022.2.34.006.
5. Tojiboyev, I. U. (2021). *The semantics of proverbs and sayings and their peculiarities*. ISJ Theoretical & Applied Science, 07(99), 30–33. DOI: 10.15863/TAS.2021.07.99.8.
6. Uralova, O. P. (2020). *Comparative semantics of parental (father and mother) lexeme proverbs in English and Uzbek languages*. ISJ Theoretical & Applied Science, 10(90), 422–425. DOI: 10.15863/TAS.2020.10.90.72.
7. Yuldasheva, D., & Nishonova, S. (2023). *Expression of the concept “Child” in the proverbs*. Scientific Journal of the Fergana State University, 29(1), 92. DOI: 10.56292/SJFSU/vol29_iss1/a92.
8. Ахмедов Р. Ш. (2019). В поисках обобщающего определения термина «научная фантастика». *Достижения науки и образования*, 49(8-1), 38-40.
9. Ахмедов Р. Ш. (2022). Концепция «робототехники» в научной фантастике Айзека Азимова: Столкновение традиций и инноваций. *Филологические науки. Доклады высшей школы*, 4, 114-123.
10. Бобоев Т. *Adabiyotshunoslik asoslari*. – Т.: O‘zbekiston, 2002. – В. 106-108.
11. Миртожиев М. *Ҳозирги ўзбек тили*. – Тошкент: Ўқитувчи, 2004. – В. 103-106.
12. Раҳматуллаев Ш. *Ҳозирги о‘zbek adabiy tili*. – Т.: Universitet, 2006. – В. 91.
13. Саримсоқов Б. *Badiiylik asoslari va mezonlari*. – Т.: 2004. – В. 76.
14. Ҳожиёв А. *Ўзбек тили лексикологийаси*. – Т.: Fan, 1998. – В. 76-78.